

LA PESTA NEGRA DELS ANYS 1348-1350 ALS PAÏSOS CATALANS

Joan PARELLADA FELIU

LES EPIDÈMIES DE PESTA MÉS IMPORTANTS ABANS DE L'ANY 1348.

Seguirem especialment l'obra de Jaume Ferran, F. Viñas i R. de Grau (1) i també les de A. Pérez de Escobar (2) i J. de Villalba (3).

La pesta és una malaltia molt antiga. A la Bíblia ja surt al llibre de l'Èxode (vers l'any 1750 a. C.) i a altres llibres posteriors.

Homer, a la Iliada, diu que la pesta aparegué al setge de Troya (1193 a. C.).

A Grècia hi hagué epidèmies de pesta els segles IX, VII, VI i V a. C. Aquesta darrera, a Atenes l'any 430 a. C., la descriu Tucídides(4).

També hi hagué de pesta els segles II, III i V d. C. Però fou molt més greu la del segle VI; l'any 542 arribà a Constantinoble, on, per tres mesos matà més de cinc-centes persones diàries, arribant algun dia als deu mil morts; s'anomenà la "pesta justiniana" doncs era emperador Justinià I.

Als països catalans, la pesta més forta abans de la del 1348, fou la de l'any 1096, en temps de Berenguer Ramon II. Ferran, Viñas i Grau dediquen més de dues-centes pàgines a les epidèmies pestoses de la ciutat de Barcelona (5).

LA PESTA NEGRA DELS ANYS 1348-1350.

Antoni Cardoner (6) diu que aquesta epidèmia matà la quarta part de la població mundial; i posa el que diu Pierre Vilar, que ella inicià el llarg procés de declinació de Catalunya a la Baixa Edat Mitjana.

Sembla que aquesta pesta començà a la Xina a principis del segle XIV i s'anà propagant lentament fins arribar al

Mediterrani oriental; després, per mitjà dels vaixells, es propagà vers l'oest. Al mapa adjunt, d'Elisabeth Carpentier, reproduït per Joan Veny, s'hi pot seguir la part del Mediterrani i d'Europa afectades per la pesta a la fi de l'any 1347, i a la fi del juny del 1348. Després es propagà en direcció septentrional i, en arribar al Mar del Nord es dirigí vers els països escandinaus; era ja a Rússia a la fi del 1350 i començ del 1351.

Per seguir el progrés de la pesta als països catalans seguirem els documents del rei Pere III, "el Cerimoniós", documents publicats per A. López de Meneses (7).

El rei des de València, el 20 d'abril de 1348, comunica al Governador de Mallorca que el Governador del Rosselló i la Cerdanya l'ha informat sobre el ràpid progrés de la pesta al sud de França. A València i a Barcelona no hi havia pesta, però a Palma de Mallorca sembla que ja n'hi havia alguns casos. Aquest darrer punt queda confirmat en un altre document del 3 de maig, on es diu que Mallorca està des poblada per la pesta.

Com que aquests documents sobre la pesta són 157, sols comentarem els més interessants. El 9 de maig el rei dóna el seu condol al Comte de Ribagorça -el seu oncle- per la mort de la seva esposa, Joana de Foix, mort produïda per la pesta. O sigui, que a Catalunya ja hi havia pesta a primers de maig.

El 17 de maig havia estat assaltat el Call de Barcelona, matant jueus, als que es feia responsables de la pesta. El rei escriu el 22 de maig a les autoritats de Barcelona que empresonin els culpables i que defensin bé el Call. El rei escriu també a les autoritats de Montblanc, Tàrrrega, Vilafranca del Penedès i Cervera per tal d'evitar fets semblants als de Barcelona en els corresponents barris jueus.

Per les poblacions on són escrits aquests documents es veu com el rei anava canviant de residència a mida que progressava la pesta: els onze primers documents són escrits a València, on era encara el tretze de juny; el 21 de juny era ja a Sarrión, on escriu el document nº 12; els 13 a 17 són ja fets a Terol; i els 18 a 32 els envia des de Saragossa, des d'on va altra vegada a Terol (document 33); però

tornava a haver-hi pesta i van al poblet de Jérica, on es redactaren els documents 34 a 39; allí morí de pesta la reina, Leonor de Portugal. Després d'enterrar-la, el rei anà a Segorb. Al document 40 el rei comunica al Papa Climent VI i al Col·legi de Cardenals aquesta mort. Al juny havia mort ja una filla del rei, la infanta Maria, i al novembre se li moriria una altra filla, la infanta Blanca.

Martínez-Ferrando (8) diu que la pesta anà acompanyada d'altres genets de l'Apocalipsi, la fam i les guerres: la fam perquè els camps quedaren abandonats; i hi hagué les guerres dels cent anys, a França, i la "de dos Peres": el "Cerimoniós" de Catalunya i el "Cruel" de Castella.

El camp quedà despoblat però, en canvi, les ciutats creixeren, perquè la peste portà un augment dels salaris degut a l'escassetat de mà d'obra, cosa que atragué els pagesos pobres.

El rei Pere calculava que havien mort les tres quartes parts dels habitants dels seus dominis, impressió segurament exagerada, encara que els historiadors moderns creuen que és la pesta més mortífera que es coneix; a més durà -amb petites interrupcions- més d'una centuria i mitja.

Ferran, Viñas i Grau (9) diuen que "Capmany, copiándolo de la "Rúbrica" de Bruniquer, dice que de esta enfermedad murieron aquel año (1348) cuatro de los cinco "consellers" y casi todos los miembros del "Consell de Cent Jurats".

F. Rafat (10) diu que a Manresa moriren de la pesta dos mil sis-cents habitants, dels cinc mil que tenia.

A Lleida una de les víctimes de la pesta fou el metge Jacme d'Agramont, mestre de l'Estudi General d'aquella ciutat, i que feia poc havia escrit el "Regiment de preservació de pestilència", manuscrit que ara està a l'Arxiu Parroquial de Verdú (11).

L'any 1350 morí de la pesta el rei de Castella, Alfons XI, mentre intentava prendre Gibraltar als àrabs (12).

També moriren de la pesta molts àrabs d'Espanya. Segons R. Arié (13) la pesta arribà a Almeria el juny del 1348. El metge Ibn Jàtima diu que a Almeria morien unes setanta persones diàriament, i a Màlaga més de cent.

Segons C. Ibáñez i J.M. Ibáñez (14) "esa epidemia causó en Europa veinticinco millones de muertos, y la población europea era sólo de ciento tres millones".

OBRES SOBRE LA PESTA QUE ES PUBLICAREN ENTRE ELS ANYS 1348 i 1500.

Abans del 1357, als països catalans, sols coneixem el manuscrit, ja citat, de Jacme d'Agramont. Però a França n'hi ha bastants, recollits per Alfred Coville (15):

1. Tractatus de epydemia editus a magistro Petro de Amou sis. Es del 1348.
2. Compendium de epidemia per Collegium Facultatis Medicorum Parisius ordinatum.~ Coville en cita onze manuscrits. És l'obra més important de les d'aquest grup. Són dels segles XIV al XVII.
3. Tractatus de epidemia. Montpeller, 1349. N'hi ha dos manuscrits.
4. Manuscrit de Paris. Del 1360.
5. Compendium breve contra epydimiam (1348?).
6. Manuscrit de l'espanyol Alfonso de Córdoba, escrit a Montpeller; 1349.

Les primeres obres sobre la pesta escrites per un català, després del 1348, són les de Joan Jacme (mort el 1384), professor de medicina a Montpeller, el que traduí de l'àrab al català l'obra d'Alcoati "Libre de la figura de uyl" (16). A aquesta obra, en començar la traducció, Jacme diu: "Yo maestre Johan Jacme, metge del Senyor Rey d'Aragó...". Tres de les obres de Jacme són a una edició molt interessant, a la que hi ha una llista de cent trenta incunables sobre la pesta; difícilment es podrà trobar una altra malaltia que tingui una llista semblant. Aquesta obra l'escrigueren A.C. Klebs i E. Droz (17).

Al començ d'aquesta edició hi ha el facsímil d'un incunable de Jacme: "Regime de lepidimie" (18), escrit el 1357.

Hi ha després dos facsímils de dues edicions d'una segona obra de Jacme: "Remede tresutile (sic) contra fievre pestilencieuse", editades vers els anys 1489 i 1490 (19).

*Le Regime de lepidimie
Escrit de toutes folles*

En l'onneur de la trinite
et de la vierge glorieuse
Au prouffit et utilite
De ceste vie perilleuse
onest en latin tres angouisseuse
Selon mon poure entendement
veul donner brief enseignement
A eschiver la maladie
que lon nomme communement
en nom francois lepidimie

Peu ont les anciens ditte
de ce qua present vous propouze
Car peu ont este visite
de tel maladie douleureuse
mais ont menne vie Joyeuse
et vescu asses longuement
or va de present autrement
pour ce mentente est q'voz die
par quelle raison et comment
nous peut venir lepidimie

Començament de l'incunable de Joan Jacme
"Regime de lepidimie (escrit el 1357 i
editat vers el 1476).

Remedes et remede contre sie-
ue pestilencieuse et autre manie-
re de epydimie approuue par plu-
sieurs docteurs en medecin.

A l'honneur et a la louenge
de la tressaincte et indiui-
see trinite de la glorieuse et tressa-
cree marie mere de dieu / et aussi
de toute la court celestie. Pour
la conseruacion de ceulz qui ont
sante et reformacion des malades
ie vueil soubz la correctio de mes
ancienne maistres et docteurs an-
ciens choses traicter et declarer a
la chose publique prouffitable. et
contre la pestilence qui souuent les
co:pe humains inuade et contra-
rie. Lesquelles choses ie traicteray
par ordre selon ma petite puissan-
ce en la maniere qui sensuyt

Premierement.

- Des signes prenosticables dicel-
le pestilence L.i.
- Des causes dicelle L.ii.
- Des remedes a lencdte L.iii.
- De la confortacion du cuer / et
principauls membres L.iiii.
- De fistibomies L.v.

Des signes prenostica-
bles de pestilence. L.i.

Les signes p lesquelz on peult
prenostiquer / parler et edgnoistre
de la maladie pestilencieuse sont
par ce pient oeuvre assignez sept
tant seulement.

Le premier signe est quant en
vng mesmes iour du temps deste
le vent se change et mue par plu-
sieurs fops tout ainsi q se au ma-
tin il appert plumeux / et apres ob-
scur et nubileux. Et finalement
plain de vent. Laquelle chose pri-
cipalement procede du vent meri-
dional cest adire de midy.

Le second signe est quant sou-
uentefois au teps deste les co:s
sapparoissent et se monstrent to-
talement obscurs. Tout en telle
maniere que se plouuoir il deust /
et n'obstant il ne pleut point. La-
quelle disposicion est a craindre et
signe de grant pestilence quant le
temps demeure longuement en
tel estat.

Le tiers signe est quant nous
voyons sur la terre au temps de
ste abundance de mouches et ce si-
gne denote infection de lait

Le quart signe est quant les
estailles apparoissent au regard
humain cheoit et partit de leurs
lieux. et ce signe de rechief deno-
te lait estre ifet et charge de moult
de vapeur de venimeuses

Le quint signe est quant le res-
gard humain iuge et luy est ad-
uis que les comettes volent. Et
ainsi que le philosophe declaire en
methores. L'apparicion d'une co-
mète souuent porte signes mer-
ueilleux. car par les experiences

Li.

Començament de l'incunable de Joan Jacme "Remede tres utile
contre fievre pestilencieuse" (editat vers el 1490).

A més, hi ha una tercera edició d'aquesta mateixa obra (sense facsimil) editada el 1500 (20).

I d'un tercer tractat de Jacme n'hi ha dues edicions, una del 1480 (?) i l'altra del 1487. Es el "Tractatus de pestilentia" (21).

A una obra de Garrison i Morton (22) hi ha un altre incunable de Jacme que no és a la llista de Klebs i Droz.- Està escrit en un anglès molt primitiu: "A lital boke the whiche traytied and reherced many gode thinges necessaries for the... Pestilence". Fa de mal dir si és una de les tres obres de Jacme ja descrites: no és la primera ni la segona; potser la tercera, i -més probablement- una quarta obra. Son interessants els comentaris que Garrison i Morton fan a aquest incunable: diuen que és el primer llibre mèdic imprès a Anglaterra; i que aquesta obra fou el tractat sobre la pesta més popular al segle XV.

Un altre autor català d'una obra sobre la pesta és Sanç de Riudor (o de Ridaura), metge de la reina d'Aragó, que escrigué un "Regimen contra epidimiam", vers el 1365 (23).

A la llista d'incunables de Klebs i Droz hi ha el del valencià Luys de Alcanyis (mort el 1504) titulat: "Regimen preservatiu e curatiu de la pestilencia", editat vers el 1490 (24). L'obra completa d'Alcanyis està reproduïda a una de Chinchilla (25).

A la llista d'incunables de Klebs i Droz n'hi han dotze d'una obra de Valescus de Tarenta (1382-1417): "Tractatus de epidemia et peste". Una d'elles és la traducció d'aquesta obra al català, edició del 1475. Després es reimprimí a Barcelona el 1507.

De la mateixa obra de Valescus en porta un altre incunable l'obra citada de Garrison i Mortin (27), edició que, com la darrera de Jacme, no és a la llista de Klebs i Droz.

Quasi tots els autors que hi ha a aquesta llista són del segle XV, excepte uns pocs, que són del XIV (com Jacme i Riudor) i un, Rhazes, que és dels segles IX-X.

Es comprensible que, en una epidèmia tan terrible, es publiquessin moltres obres sobre la pesta. En general són escrits curts que es limiten a donar consells preventius,

medicaments simptomàtics i regles d'higiene i dietètiques; doncs no es coneixia el microorganisme productor de la malaltia ni el paper que hi tenen els rosegadors i les puces.

EPIDÈMIES POSTERIORIS A LA PESTA NEGRA.

Sols descriurem breument les principals després de l'any 1500, amb les publicacions més importants.

L'any 1565 es publicà una obra de Joan Tomàs Porcell, metge de l'Hospital de Nostra Senyora de Gràcia, de Saragossa, encarregat de l'assistència de vuit-cents malalts de pesta, a tots els que visitava cada dia, matí i tarda. A alguns dels que moriren els va fer una minuciosa autopsia, autòpsies que foren escrites en detall a la seva obra (28). D'aquestes autòpsies han dit J.M. López Piñero i M.L. Terrada (29) que les descripcions que en fa assenyalen el començ de l'anatomia patològica moderna.

Jeroni Mercurialis (1530-1606) publicà una obra important en la història de la pesta (30).

L'any 1629 hi hagué una gran epidèmia de pesta a Milà, pesta que s'estengué per la Provença, el Rosselló, la Cerdanya i l'Empordà. El desembre del mateix any les autoritats de Barcelona enviaren al Dr. Joan Francesc Rossell al poblet de Regencós, entre Girona i La Bisbal, doncs hi havia casos sospitosos de pesta. El Dr. Rossell trobà tres malalts de pesta i tres que ja havien mort de la mateixa malaltia. S'aillà Regencós, es prohibiren fires i mercats, com també viatges i mercaderies procedents de llocs sospitosos.

El Dr. Rossell era catedràtic de medicina de Barcelona i membre del Consell de Cent, del que havia estat cap el 1623 i ho seria novament el 1638. Publicà una obra sobre la pesta (31). Sobre el Dr. Rossell i la pesta de Regencós hi ha un treball del Dr. Joan Riera (32).

Per altres brots de pesta del segle XVII hi ha una publicació del Dr. M. Carreras Roca (33).

Es interessant la descripció de Stephane Piot dels primers mesos de la pesta de Marsella, descripció feta a base de documents inèdits (34). Sembla que l'epidèmia començà el 25 de maig de 1720 per un vaixell que havia estat a

Trípoli i altres ports. Alguns passatgers ja havien mort a alta mar. Sotmeteren el vaixell i passatgers a una quarantena rutinària de vint dies; tres setmanes després, a la ciutat ja havien mort cinquanta persones; aviat n'hi hagueren més de mil diàries. Vingué el desordre i el pànic. Hi havia pocs metges i hospitals, pocs mitjans econòmics i poc menjar, doncs les províncies properes s'incomunicaren amb la ciutat. Els preus pujaren ràpidament i l'anarquia era espantosa; tots els carrers estaven plens de deixalles i de cadàvers. Però el dotze de setembre es nomenà un comandant de la ciutat, amb plens poders; els carrers foren netejats, els hospitals reorganitzats i els malalts estigueren assistits. La pesta estava ja controlada.

El Dr. R. Jordi (35) descriu les mesures que s'adoptaren a Barcelona per tal que no hi arribés aquella pesta de Marsella. També parla de la pesta de Marsella L.A. Muratori (36), el que, a més, escrigué una llarga obra sobre la pesta en general (37).

La darrera epidèmia de pesta que descriurem serà la d'Oporto, dels anys 1899-1900. Ens en parlen Ferran, Viñas i Grau (38) que anaren a estudiar-la comissionats per l'Ajuntament de Barcelona. Ja es coneixia el microorganisme productor, el *Yersinia pestis*, i l'important paper en la transmissió d'aquesta malaltia de les rates i altres rosegadors, com el de les puces; ja es parlava de profilaxi i vacunació amb sèrums i vacunes, de desinsectació i de desratització de vaixells, clavegueres, magatzems, etc. A Oporto es pogué dominar aviat la pesta, i sols hi hagueren 323 malalts i 115 morts.

Per acabar, reproduïrem el que diu una autoritat en la matèria, Sir M. Burnet, premi Nobel 1960, pels seus treballs sobre la immunitat (39). Diu que al segle XX "ha habido una disminució constante del número anual de muertes y a partir de 1945 la peste ha dejado de tener una importancia grande como problema de salud pública en la mayor parte del mundo... Ningún país que tenga un nivel de vida elevado y un servicio de higiene pública competente, sufrirá un brote grave de peste".

I sobre el tractament de la pesta diu una obra recent

(40): "La estreptomycina, las tetraciclinas y el cloranfenicol son sumamente eficaces si se emplean al principio".

Com es pot veure, tot el que fa referència a la pesta ha canviat completament en un segle.

RESUM

La pesta que començà el 1348, sembla que matà un quart de la població mundial. A Catalunya, com a altres països, portà la decadència econòmica i la fam, doncs quasi no hi havia camps cultivats, per manca de personal. Els historiadors moderns diuen que és la pesta més mortífera coneguda; amb petites interrupcions, durà més d'un segle i mig. Es publicaren moltes obres sobre la pesta -a una obra hi ha una llista de cent trenta incunables sobre la pesta- però eren obres petites i que sols portaven algunes mesures preventives, medicacions simptomàtiques i consells higiènics i dietètics; ja que no es coneixia el microorganisme productor ni la transmissió pels rosegadors i les puces. Tot això, que es descobrí vers la fi del segle XIX, va fer que al segle XX es pogués dominar més aquesta malaltia i que, des de fa més de quaranta anys n'hi ha molt poca, limitada a certs països d'Àsia.

BIBLIOGRAFIA I NOTES

- (1) Jaime Ferrán, Federico Viñas i Cusi, y Rosendo de Grau. La peste bubónica. Barcelona, F. Sánchez, 1907; 629 pp.
- (2) A. Pérez de Escobar. Historia de todos los contagios. Madrid, Ibarra. 1776; 287 pp.
- (3) J. de Villalba. Epidemiologia española..., Madrid, Repullés, 1802, 1ª. ed.; II vol.
Id., Madrid, Villapandos, 1803, 2ª. ed., II vol.
- (4) Tucídides. Història de la guerra de Peloponès. Barcelona, Fundació Bernat Metge, 1954, vol. 113, text grec i català (pp. 38-43).
- (5) Nota nº (1), pp. 369-578.
- (6) A. Cardoner i Planas. Història de la medicina a la corona d'Aragó (1162-1479). Barcelona, Ed. Scientia, 1973; 300 pp.
- (7) A. López de Meneses. Documentos acerca de la peste negra en los dominios de la Corona de Aragón. Zaragoza 1956; pp. 289-447.
- (8) J.E. Martínez Ferrando. La peste negra. La decadència econòmica conseqüència de les grans pestes. pp. 1719-1732. Al vol. III d'Història dels catalans. Barcelona, Ariel, 1961.
- (9) Nota nº (1), p. 372.
- (10) F. Rafat i Selga. Notes sobre la pesta del 1348 a Manresa. Rev. Gimbernat, vol. IV, 1985; pp. 243-247.
- (11) J. Veny i Clar. "Regiment de preservació de pestilència" de Jacme d'Agramont (S. XIV). Tarragona, 1971, 199 pp.
- (12) A. Hernández Morejón. Historia bibliográfica de la medicina española. Madrid, 1842, vol. I, pp. 348-361.

- (13) R. Arié. España musulmana, vol. III de la Historia de España dirigida por M. Tuñón. Barcelona, Ed. Labor, 1982, pp. 305-306.
- (14) C. Ibáñez y J.M. Ibáñez. Epidemia de peste... III Congrés d'Història de la Medicina Catalana. Actes. Vol. I, 1981, p. 182.
- (15) Alfred Coville. Ecrits contemporains sur la peste de 1348. Histoire Littéraire de la France. Paris. Tome XXXVII, 1938; pp. 325-411.
- (16) Alcoati. Libre de la figura del uyl. Barcelona, 1933; 245 pp.
- (17) A.C. Klebs et E. Droz. Remèdes contre la peste. facsimilés, notes et liste bibliographique des incunables sur la peste. Paris, 1925; 96 pp.
- (18) Joan Jacme. Regime de lepidimie. Escrit el 1357 i editat el 1476. Lyon, Guillaume Le Roy. L'únic exemplar conegut és a la Biblioteca de Marsella, però s'ha perdut els darrers fulls.
- (19) Aquests facsimils són de dos incunables d'aquesta obra:
1. París, Pierre Le Dru, edició feta vers el 1490. És a la Bibl. Nat. París.
2. París, Caillaut, vers el 1489. N'hi ha dos exemplars a París: Bibl. Nazarine i Bibl. Ste. Gèneviève.
- (20) París, Jean Du Pré, 1500. Es al British Museum de Londres.
- (21) Joan Jacme. Tractatus de pestilentia, amb dues edicions:
1. Augsburg, Keller, 1480 (?). Exemplars a Munich, Londres, etc.
2. Besançon, Metlinger, 1487. A la Bibl. Nat. París.
- (22) F.H. Garrison, et L.T. Morton. A medical bibliography... London, Grafton, 1943. p. 279, obra nº 4373.

- (23) Veg. a l'obra de Cardoner, nota (6) les pp. 51, 59, i la làmina XI; és el MS 591 de la Bibl. de la Universitat de Barcelona.
- (24) Klebs i Droz el posen al primer lloc de la llista, doncs aquesta va per ordre alfabètic.
- (25) A. Chinchilla. Anales históricos... Historia de la medicina española Tomo IV, Valencia, Mateu, 1846. pp. 239-247.
- (26) Es l'obra nº 129 de Klebs i Droz. L'editaren a Barcelona J. de Salzburga i Paulus de Constantia. La traducció és de Joan Villar. Va fer la reimpressió J. Rosenbach. Veg.: Bibliografia medical de Catalunya, Barcelona, 1918,, p. 433.
- (27) Veg. obra de la nota (22), obra nº 4374.
- (28) Juan Tomás Porcell. Información y curación de la peste de Çaragoça y prevención contra peste en general. Zaragoza, B. de Nágera, 1565, 129 ff.
- (29) J.M. López Piñero y M.L. Terrada. La obra de J.T. Porcell (1565) y los orígenes de la anatomía patológica moderna. Rev. "Medicina & Historia", Tomo I, nº XXXIV, 16 pp.
- (30) Hieronymi Mercurialis (1530-1606). De pestilentia. Venetiis, apud Iuntas, 1644; 2ª. part, pp. 1-46.
- (31) Johan Fr. Rossell. El verdadero conocimiento de la peste. Barcelona, Mathwad, 1632, 121 ff.
- (32) Joan Riera. El Doctor Rossell y los temores en España por la peste de Milan (1629-1631). Rev. "Medicina & Historia", Tomo II, nº 73, 16 pp.
- (33) M. Carreras Roca. La peste en Cataluña durante el siglo XVII. Rev. "Medicina e Historia", Tomo I, nº XXIX, 16 pp.

- (34) Stephane Piot. Les premiers mois de la peste de Marseille. "Revue des Etudes Historiques". Paris, 1902, pp. 583-601.
- (35) Dr. R. Jordi. Previsions fetes a la ciutat de Barcelona degudes a l'epidèmia de pesta a Marsella de l'any 1720. Actes del II Congrès d'Història de la Medicina Catalana. Barcelona, 1975, vol. II, pp. 167-173.
- (36) L.A. Muratori. Dettaglio della peste de Marsiglia. Modena, 1721; 34 pp.
- (37) L.A. Muratori. Li tre governi de la peste. Milano, Vigoni, 1721; 320 pp.
- (38) Obra de la nota (1), pp. 71-148.
- (39) Sir M. Burnet. Historia de las enfermedades infecciosas. Madrid, Alianza Editorial, 1967; 378 pp.
- (40) A. S. Benenson. El control de las enfermedades transmisibles en el hombre. Washington, 1983; 486 pp.